

TƏRCÜMƏDƏ YENİDƏN KONSEPTUALLAŞDIRMANIN TƏSNİFATI VƏ ONUN KOQNİTİV ƏSASLARI

Nigar Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan.

Annötasiya. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsində konseptuallaşmanın və yenidən konseptuallaşmanın əhəmiyyətli dərəcədə yeri və mövqeyi vardır. Konseptuallaşdırma insan təcrübəsinin mənalı vahidi olub, kateqoriyalaşdırma ilə çox oxşardır. Tərcümə prosesində yenidən konseptuallaşmanın böyük rolu vardır. Tərcümədə yenidən konseptuallaşan anlayışlar nitqdə kateqoriyalaşır.

Koqnitiv elmin prinsiplərindən biri, məlum olduğu kimi, koqnitiv strukturdur. Koqnitiv strukturu isə şüur, idrak və bilik təşkil edir. Koqnitiv struktur koqnitiv fəaliyyətin anlaşıqlı və sxematik olmasını şərtləndirir və koqnitiv struktur müxtəlif davamlı məlumat axınının adaptiv və tənzimləyici emalı ilə əlaqədardır.

Yenidən konseptuallaşma şüurda konseptlərin yaranması, yenidən formalaşması, konseptlərin yaranma prosesini reallaşdıran informasiya və biliyin dərk olunmasıdır. Məqalədə tərcümə prosesində meydana çıxan yenidən konseptuallaşdırmanın təsnifatı və koqnitiv əsasları öyrənilmişdir.

Açar sözlər: kateqoriya, təsnifat, koqnitiv, konseptuallaşdırma, tərcümə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 22.06.2023; qəbul edilib – 06.07.2023

CLASSIFICATION OF RECONCEPTUALIZATION IN TRANSLATION AND ITS COGNITIVE BASIS

Nigar Babayeva

Doctor of Philosophy in Philology
Azerbaijan University of Languages. Azerbaijan.

Abstract. Conceptualization and reconceptualization have a significant place and position in the interaction of language and thought. Conceptualization is a meaningful unit of human experience, very similar to categorization. Reconceptualization has a great role in the translation process. Concepts reconceptualized in translation are categorized in speech.

One of the principles of cognitive science, as is known, is cognitive structure. The cognitive structure consists of consciousness, cognition and knowledge. Cognitive structure determines the comprehensibility and systematicity of cognitive activity, and cognitive structure is related to the adaptive and regulatory processing of various continuous streams of information.

Re-conceptualization is the creation and re-formation of concepts in the mind, the understanding of information and knowledge that realizes the process of creation of concepts. In the article, the classification and cognitive bases of the reconceptualization that appeared in the translation process were studied.

Keywords: category, classification, cognitive, conceptualization, translation

Article history: received – 22.06.2023; accepted – 06.07.2023

Giriş / Introduction

Yenidən konseptuallaşdırma informasiya və biliyin fikirdə konseptuallaşdırılmasıdır. İnsanı əhatə edən informasiyalar konseptuallaşaraq konseptləri yaradır. Tərcüməçi tərəfindən tərcümə olunan materiallar yenidən konseptuallaşmaya uğrayaraq konsept şəklində reallaşır.

“Tərcümə olunan məlumatın emalını təmin edən müxtəlif koqnitiv proseslər, mexanizmlər müəyyən bir sistem təşkil edir və sistemdən kə-

nar ayrı-ayrı komponentlərin mahiyyətini anlamaq mümkün deyil” [13, s.133]. Biliyin – şüurun koqnitiv modellərinin strukturlaşdırılması, öz növbəsində, şüurun normal fəaliyyəti üçün bir şərtədir və koqnitiv fəaliyyətdə bu biliklərlə əldə edilən, inteqrasiya olunan və istifadə edilən koqnitiv sxemlər müxtəlif növ konseptuallaşmalar əmələ gətirməkdə şərhedici xarakter daşıyır [6, s.15].

Əsas hissə / Main Part

E.Husserə görə, reallıq varlıq formalarından biri kimi insan üçün yalnız “məna bəxş etməklə” mövcud olur. Gerçəkliyə məna-dəyər vermək funksiyasını insan şüuru – varlığın başqa bir forması yerinə yetirir [7, s.11]. Şüurun koqnitiv fəaliyyətini qəbul etmək üçün dünya və insanın qarşılıqlı əlaqəsi ilə dərk etdiyimiz dünyanın özü haqqında məlumat emal olunur. Bununla da koqnitiv məzmunu müəyyən forma verilir [11, s.121]. Beləliklə, F.Nitsşenin sözlərini bir qədər dəqiq ifadə etsək, koqnisiya, yəni rasiyal təfəkkür “özümüzü azad edə bilməyəcəyimiz sxem üzrə şərhdir” [12, s.296].

Bu baxımdan mənalı, anladığımız kimi yaşamaq üçün dünyanın dərk edilə bilən fraqmenti “dayandırılmalı”, parçalanmalı və konseptuallaşdırmanın mahiyyətini təşkil edən nisbətən diskret varlıqların bir növ nizamlı konfigurasiyası kimi təqdim edilməlidir.

Burada söhbət konseptual konfigurasiyadan gedir. Konseptual konfigurasiya aşağıdakıları əhatə edir: 1) subyektin diqqətini potensial dünyanın şərh edilmiş fraqmentinin konkret, müəyyən edilmiş və bilavasitə əhəmiyyətli imkanlarına yönəltmək;

2) konkret koqnitiv modellərin subyekt məlumatlarının ümumi idrak hipermetninin strukturunda selektiv aktivləşdirilməsi və bu modellərin strukturunda spesifik xüsusiyyətlərin selektiv profiləşdirilməsi, nəticədə isə subyektiv dünyanın bir fraqmentini müəyyən obyekt və hadisələrin toplusu kimi şərh edir;

3) müəyyən koqnitiv sxemlər vasitəsilə bu obyektlərin və hadisələrin məkan-zaman münasibətlərinin konfigurasiyası, nəticədə dünyanın şərh edilmiş fraqmentinə nizamlı forma verilir.

Tərcümə zamanı konfigurasiya mexanizmlərindən danışarkən konseptual konfigurasiya ilkin hesab edilməlidir, belə ki, tərcümə edilmiş mətnin strukturunda müəyyən tərcümə vahidinin müəyyən edilməsi, bir qayda olaraq, bu tərcümə vahidini təşkil edən dil strukturlarının mənalarının şərhə nəticəsində obyektlərin, hadisələrin konseptuallaşdırılmasını ehtiva edir. Konseptuallaşdırma, əslində, tərcüməçi tərəfindən dil ekvivalentləri üçün axtarış və seçim prosedurlarını işə salır. Eyni zamanda, L.Barsalounun simvol sistemləri nəzəriyyəsi [1, s.580] və onun inkişaf edən kontekstləşdirilmiş konseptuallaşdırma nəzəriyyəsi [2, s.1282] tərcümə zamanı konseptual konfigurasiya mexanizmlərini anlamaq baxımından məhsuldar görünür.

L.Barsalou nəzəriyyəsinə görə, insanın koqnitiv fəaliyyəti – freymlər, koqnitiv modellər vasitəsilə həyata keçirilir, onların vasitəsilə məlumat yığılır və saxlanılır. Bunlar insanın müəyyən obyektə qarşılıqlı əlaqəsinin və müəyyən hadisədə iştirakının hər bir yeni təcrübəsini (sensor, motor, interoseptiv, introspektiv, sosio-mədəni) qeyd edən çoxkodlu, multimodal “konseptlər”in analoqlarıdır, bu təcrübədə qəbul edilən modal xüsusiyyətlər, hər bir obyekt və hadisə üçün öz modallığını itirmədən davamlı olaraq yenilənir və tipikləşir.

Digər halda, L.Barsalou nəzəriyyəsinə görə, şüurun əsas vahidi, modal müddə deyil, çoxkomponentli, spesifik-modal propozisiyadır, yəni konseptuallaşdırılmış obyektlərin və hadisələrin müəyyən modal xüsusiyyətlərinin yəni aktivləşdirilməsi (*re-enactment*) hesabına onların bilavasitə qavrayış illüziyasını yaradan

kontekstləşdirilmiş konseptuallaşdırma (situated conceptualization).

Hər bir belə konseptuallaşdırma üçün dörd növ modallıq müəyyən edilmişdir və məlumat eyni vaxtda stimulyasiya edilir:

1) relevant insanlar və obyektlər; 2) relevant hərəkətlər; 3) relevant introspeksiya; 4) ümumi parametrlərin geniş çeşidli detalları.

L.Barsalou nəzəriyyəsinə konseptuallaşdırmalar fenomenoloji şüurun vahidləri kimi qəbul edilir, çünki onlar beynin müxtəlif sahələrində və zonalarında konseptuallaşdırılmış obyektlər və hadisələrlə əlaqələndirilir. Bu konseptuallaşdırmalar şüurlu mental təsvirlərin və təsnifat aktlarının əsası kimi qəbul edilir. İki eyni konseptuallaşdırmanın simulyasiyası, hətta bir şəxs üçün də qeyri-mümkündür. Bu, diskursiv qarşılıqlı təsirlərdə eyni obyektin, hadisənin və xüsusilə vəziyyətin şərhini onların keyfiyyətə fərqli konseptuallaşdırılmasına və nəticədə hər bir subyekt üzrə keyfiyyətə fərqli təsnifatına gətirib çıxara bilər. Tərcüməçinin mətn müəllifi ilə diskursiv münasibətindən danışarkən mətndəki reallıq fraqmentinin tərcüməçinin şüurunda rekonseptuallaşması, konseptual rekonfigurasiyasından bəhs etməliyik. Bu konfigurasiyanın strukturunu təyin edən əsas amillərdən biri tərcüməçinin təsvir olunan obyekt, hadisə və vəziyyətə münasibəti olacaqdır.

Beləliklə, tərcüməçi tərəfindən tərcümə vahidi kimi müəyyən edilmiş mətnin hər hansı linqvistik strukturunun tərcüməsi prosesində ekvivalentlərin axtarışı və seçilməsi proseduru, ilk növbədə, bu linqvistik strukturların mənalarının şərhini nəticəsində şüurda konseptuallaşdırılır. Bu konseptuallaşdırmalar müəyyən bir şəkildə konfigurasiya edilmiş semantik formalaşmaları təmsil edir və onların strukturu tərcümə edilmiş mətnin transformasiya xarakterini müəyyən edir. “İnsan şüuru obyektiv və ya subyektiv gerçəklikdə bəzi ayrı-ayrı sahələri, sferləri seçir, dərk edir, onun fərqli əlamətlərini ayırır və onu hadisələrin müəyyən sinfinə daxil edir. Elə bu proses konseptuallaşdırma adlanır. Konseptuallaşdırmanın nəticəsi konseptdir – həmin sahənin seçilmiş əlamətlərinin fikri inikasındır” [4, s.61].

Bu baxımdan E.S. Kubryakovanın qeyd etdiyinə görə, şüurun formaları olaraq bu konseptu-

allaşdırmalar azad fəaliyyət göstərir və özlüyündə heç bir sxemləşdirmə tələb etmir, lakin bu, başqa dildə mətnin yeni, şərti olaraq “ekvivalent” fraqmentində onları dərk etmək, verballaşdırılma və obyektivləşdirilə bilən məlumatın yenilənmiş strukturlara transformasiyası üçün zəruri şərtidir. Bu konseptuallaşdırmanın verballaşdırılması məlumatların müəyyən bir konfigurasiyası şəklində başa düşülməsini nəzərdə tutur.

Konsept, bildiyimiz kimi, dillə sıx bağlıdır, onsuz “kateqoriyaların dərk edilməsi faktının özü praktiki olaraq qeyri-mümkündür” və buna görə də linqvistik şüur dünyanın kateqoriyalı şəkildə şərhidir. Başqa sözlə, konseptual strukturlar dünyanı dərk etməyin hər hansı formasıdır, kateqoriyalı strukturlar dünyanı dərk etməyin linqvistik formalarıdır [5, s.19].

Eyni zamanda şüurun aparıcı funksiyalarından biri kimi, kateqoriyalaşma faktiki olaraq bütün koqnitiv proseslərlə sıx bağlıdır [3, s.20].

Xüsusən də J.Lakoffun vurğuladığı kimi, “Bizim düşüncəmiz, qavrayışımız, hərəkətimiz və nitqimiz üçün kateqoriyalaşmadan əsas heç nə yoxdur. Kateqoriyalaşma olmasaydı, nə fiziki aləmdə, nə də sosial və intellektual həyatımızda heç cür hərəkət edə bilməzdik. Əksər hallarda kateqoriyalaşma avtomatik, şüursuz şəkildə baş verir və bu prosesi, ümumiyyətlə, yalnız problemlə hallarda olur” [10, s.20].

Sonuncu məqam tərcümə zamanı ekvivalentlərin seçilməsinin koqnitiv mexanizmlərini və reflektiv tərcümənin məhdudiyətlərini başa düşmək üçün çox vacibdir.

Ümumiyyətlə, kateqoriyalaşma təfsir-identifikasiya aktını əhatə edir ki, bu da hər dəfə bir kəsin yeni bir şeydə fərqli və bənzər nüanslar axtarmağa başladığı zaman baş verir.

Dünyanı kateqoriyalı şəkildə dərk edən insan fakt əsasında müxtəlif varlıqları müəyyən edir, onları şərti olaraq ekvivalent kimi təqdim edir. Bu baxımdan tərcüməçinin fəaliyyəti linqvistik vasitələrin axtarışı və seçilməsi prosesi olub özlüyündə bir kateqoriyalaşma prosesidir.

Kateqoriyalaşma interpretasiyanın üç əsas funksiyasını – *seçim*, *təsnifat* və *qiymətləndirməni* həyata keçirir, eyni zamanda bir sıra universal koqnitiv mexanizmləri – *fokuslandırma*, *analogiya*, *müqayisə*, *inteqrasiya*, *metonimiya*, *metafora*, *abstraksiya*, *stereotipləşdirmə*, *interf-*

rensiya, appersepsiyanı reallaşdırır. Bu halda kateqoriyalaşdırma üçün koqnitiv istinadlar fiziki və sosial mədəni mühitlə qarşılıqlı əlaqədə subyektiv təcrübəyə əsaslanır. Koqnitiv sistemin strukturuna uyğun olaraq, insan dünya varlıqlarına aid edilən *interaksional* (qarşılıqlı əlaqə) xüsusiyyətlərini təyin edir [10, s.78].

Bu tərcümə mexanizmlərini başa düşmək vacibdir. Ayrı-ayrı tərcüməçilər tərəfindən mətnin eyni fraqmentinin, bir qayda olaraq, müxtəlif kateqoriyalı konfigurasiyalar şəklində şərh edilməsi izah edir ki, mətnlərin representasiyalarında fərqlər nəzərdə tutulur.

Beləliklə, tərcüməçinin koqnitiv fəaliyyətindən danışarkən mətnə təsvir olunan obyektlərin, hadisələrin və situasiyaların konfigurasiyasının variativliyini üç səviyyədə – konseptual, kateqoriyalı və diskursiv səviyyədə nəzərə almaq lazımdır.

Hər bir səviyyənin konfigurasiyasının strukturu mətn fraqmentinin (tərcümə vahidinin – N.Babayeva) hansı imkanlarının koqnitiv cəhətdən vurğulanacağı və tərcüməçinin diqqət mərkəzində olacağı ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan tərcümə fəaliyyəti dominant prinsip əsasında həyata keçirilir.

Konseptual konfigurasiya açıq şəkildə tanınmır, ona görə də onun strukturu birbaşa tərcüməçinin subyektiv təcrübəsindən və mətnə təsvir olunan obyektlərin, hadisələrin və situasiyaların imitasiya olunduğu perspektivdən asılı olaraq tərcüməçi tərəfindən tənzimlənə bilməz. Bu səviyyədə dəyişikliklər qaçılmazdır. Kateqoriyalı və diskursiv konfigurasiyalar refleksiya və monitoring üçün qismən əlçatandır, lakin heç bir halda müəllifin və hər hansı digər tərcüməçinin konfigurasiyaları ilə eyni olmayacaq və bu, təkcə ona görə deyil ki, onlar unikal kontekstləşdirilmiş konseptuallaşdırmalara əsaslanır.

Nəticə / Conclusion

Deyilənləri ümumiləşdirmək üçün vurğulamaq istərdim ki, tərcümə zamanı konseptual, kateqoriyalı və diskursiv konfigurasiya prosesləri qiymətləndirici, eqosentrik xarakter daşıyır və perspektivlə müəyyən edilir. Bu səbəbdən perspektivləşdirmə tərcümənin aparıcı koqnitiv mexanizmi hesab edilə bilər.

Ayrı-ayrı tərcüməçilər üçün mətnə müəyyən kateqoriyaların təzahürü kimi təsvir olunan obyektlərin, hadisələrin və vəziyyətlərin linqvistik şərhinin əsası müxtəlif əlamətlər ola bilər. Hər hansı bir kateqoriyanın strukturu da ciddi şəkildə müəyyən edilmiş sərhədlərə malik deyil. Tərcümə prosesində tərcüməçinin yaradıcı düşüncəsinin böyük rolu vardır. M.Əsgərov bu haqda yazır: “İnsan bu günə qədər məlum olan canlılardan bir cəhəti ilə fərqlənir: o, yaradıcı şəkildə düşünmə və ya başqa sözlə desək, sinktual dərkətmə qabiliyyətinə malikdir. Sinktual dərkətmə bir neçə dərkətmə tipinin sintezindən yaranmış mürəkkəb və çoxtərəfli dərkətmə üsuludur” [3, s.77].

Bu baxımdan ayrı-ayrı tərcüməçilər eyni mətn parçasını müxtəlif kateqoriyalı və diskursiv konfigurasiyalar formatında təqdim edirlər. Beləliklə, tərcümə zamanı yenidən kateqoriyalaşma qaçılmazdır və həm şaquli (müxtəlif abstraksiya səviyyəsində kateqoriya seçimi), həm də üfüqi (eyni ümumiləşdirmə səviyyəsində fərqli kateqoriyanın seçilməsi) ölçüdə müşahidə olunur. Yenidən kateqoriyalaşma konseptual və linqvistik kateqoriyaların fərqləndirici elementi kimi nəzərdə tutulur [8, s.45].

K.İ.Leonteva aşağıdakı tərcümə nümunələrində yenidən konseptuallaşdırmanı belə izah edir. Beləliklə, aşağıdakı şərti ekvivalent mətn fraqmentləri müqayisə edilərkən yenidən konseptuallaşdırma, yenidən təsnifat və reperspektivlik göz qabağındadır: They approached a group, of which Miss Moncrief was the centre (F.S.Fitzgerald “The Curious Case of Benjamin Button”); Onlar mərkəzdə Miss Monkrif olan qonaqlara yaxınlaşdılar (tərcümə edən A.Rudneva); Onlar Miss Monkrifi əhatə edən qonaqlara yaxınlaşdılar (tərcümə edən T.Lukovnikova) [11, s.149].

F.Nitsşe yazır: “Dünyanın dəyəri, mahiyyəti bizim şərhimizdədir, bu, əslində, onun “görünüşünün”, mahiyyətinin qiymətləndirilməsi”dir” [13, s.296].

İnterpretasiya və perspektivizmin insanın idrak və fəaliyyətinin fundamental atributları kimi tanınması, onun dünyada, insanlar arasında,

dildə və mədəniyyətdə mövcudluğu müasir id- Tərcümə nəzəriyyəsinin əsasını bu prinsip təş-
rak paradigmasının əsas prinsiplərindən biridir. kil etməlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Barsalou, L.W. Perceptual symbol systems // Behavioral and brain sciences. 1999. № 22(4).
2. Barsalou, L.W. Simulation, situated conceptualization and prediction // Philosophical transactions of the Royal Society. 2009. № 364.
3. Əsgərov, M. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi / Əsgərov M. – Bakı: Elm və təhsil, 2025.
4. Rəcəbli, Ə. Kognitiv dilçilik. – Bakı: Elm və təhsil, 2021.
5. Болдырев, Н.Н. Категориальная система языка // Когнитивные исследования языка. 2012. Вып. X.
6. Болдырев, Н.Н. Когнитивные схемы языковой интерпретации // Вопросы когнитивной лингвистики. 2016. № 4.
7. Гуссерль, Э. Идеи чистой феноменологии и феноменологической философии. – М.: ДИК, 1999. Т. 1.
8. Ирисханова, О.К. Игры фокуса в языке: Семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования // Языки славянской культуры. – М., 2014.
9. Касевич, В.Б. Когнитивная лингвистика: В поисках идентичности // Языки славянской культуры. – М., 2013.
10. Лакофф, Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. – М.: Гнозис, 2011.
11. Магировская, О.В. Категориальная конфигурация знаний // Когнитивные исследования языка. 2012. Вып. X.
12. Ницше, Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей. – М.: Культурная Революция, 2005.
13. Тихомиров, О.К. Психология: учебник / под ред. О.В. Гордеевой. – М.: Высшее образование, 2006.

КЛАССИФИКАЦИЯ РЕКОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ В ПЕРЕВОДЕ И ЕЕ КОГНИТИВНАЯ ОСНОВА

Нигяр Бабаева

Доктор философии по филологии

Азербайджанский Университет Языков. Азербайджан.

Резюме. Концептуализация и реконцептуализация занимают значительное место и положение во взаимодействии языка и мышления. Концептуализация – это значимая единица человеческого опыта, очень похожая на категоризацию. Реконцептуализация играет большую роль в процессе перевода. Понятия, переосмысленные в переводе, классифицируются в речи. Одним из принципов когнитивной науки, как известно, является когнитивная структура. Когнитивная структура состоит из сознания, познания и знания. Когнитивная структура определяет понятность и систематичность познавательной деятельности, связана с адаптивной и регулятивной переработкой различных непрерывных потоков информации. Реконцептуализация – это создание и переформирование концепций в сознании, понимание информации и знаний, реализующее процесс создания концепций. В статье исследованы классификационные и когнитивные основы реконцептуализации, возникшей в процессе перевода.

Ключевые слова: категория, классификация, когнитивный, концептуализация, перевод